

КЛЮЧОВІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОЦЕДУРИ ВИЗНАННЯ НЕОБҐРУНТОВАНИМИ АКТИВІВ ТА ЇХ СТЯГНЕННЯ В ДОХІД ДЕРЖАВИ

KEY FEATURES OF PROCEDURE OF RECOGNITION OF UNEXPLAINED ASSETS AND THEIR RECOVERY INTO STATE REVENUE

Вороніжський Я.В., аспірант кафедри цивільно-правових дисциплін
Національна академія внутрішніх справ

Статтю присвячено особливостям відкриття провадженню, підготовчому провадженню та розгляду по суті у справах про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави (далі – ВНА).

За допомогою аналізу наукових праць, а також практики Верховного Суду, Вищого антикорупційного суду (далі – ВАКС) та Апеляційної палати (далі – АП) ВАКС досліджено предмет доказування, стандарт доказування «переваги доказів», динамічний тягар доказування та суть цього механізму у розрізі практики Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ).

Крім цього, визначено, кого може бути залучено у цій категорії справ судом, як третю особу, що не заявляє самостійні вимоги на предмет спору та з'ясовано особливості її процесуального статусу.

Поряд із цим, за результатами аналізу практики ЄСПЛ щодо розгляду справ про конфіскацію активів поза кримінальним засудженням особи встановлено, що у законодавстві відсутній чіткий момент переходу тягаря доказування від позивача до відповідача, а також не визначено, яким судовим рішенням відбувається перекладення цього тягаря.

У процесі дослідження запропоновано виправити цю недосконалість шляхом внесення змін до Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПК України) щодо визначення моменту переходу і закріплення його в ухвалі суду.

У межах дослідження практики Верховного Суду, АП ВАКС та ВАКС встановлено, що використання стандарту доказування «переваги доказів» не порушує право на справедливий суд, а навпаки надає відповідачу рівні з державою можливості, чим дозволяє особі найбільш повно захистити свої права, переконавши суд у законності своїх активів.

За результатами аналізу практики ЄСПЛ щодо розгляду справ про конфіскацію активів поза кримінальним засудженням особи встановлено, що ЄСПЛ не розглянуто питання застосування механізмів цивільної конфіскації на підставі стандарту доказування «переваги доказів», подібних українському інституту ВНА та не визначено, які обставини є необхідними для застосування вказаного стандарту доказування і перенесення його тягаря на відповідача.

Ключові слова: визнання необґрунтованими активів, цивільна конфіскація, треті особи, стандарт доказування, динамічний тягар доказування, практика ЄСПЛ.

The article is dedicated to the characteristics of the opening of judicial proceedings, preparatory proceedings and trial on the merits in cases of recognition of unexplained assets (hereinafter RUA) and their recovery into state revenue.

Through the analysis of scientific works, as well as the practice of the Supreme Court, the High Anti-Corruption Court (hereinafter – HACC) and the Appeals Chamber (hereinafter – AP) of HACC, the subject of proof, the standard of proof called "preponderance of the evidence" was investigated, along with the dynamic burden of proof, and the essence of this mechanism from the perspective of the European Court of Human Rights (hereinafter – ECtHR) practice.

It was also determined who the court can be involved in this category of cases as a third party that does not make independent claims on the subject of the dispute. The specifics of their procedural status were clarified.

However, the analysis of the application of this mechanism shows that the current legislation doesn't clearly specify the exact conditions for when the burden of proof should be shifted from the plaintiff to the defendant; furthermore, it's unclear by which court decision this burden is shifted.

Therefore, the article proposes to rectify this imperfection of legislation by introducing changes to the Civil Procedure Code of Ukraine that determine the exact conditions for the burden of proof shift, and its inclusion into court decrees.

By examining the Supreme Court, the AP HACC and the HACC practice it has been established that the usage of the «preponderance of evidence» proof standard does not violate the right to a fair trial, but, on the contrary, provides the defendant with the same opportunities as the state, allowing them to fully protect their rights by convincing the court of the legality of their assets.

Through the analysis of the ECtHR decisions in cases of confiscation of assets without a criminal conviction of a person it was discovered that the ECtHR has not considered the issue of the application of civil confiscation mechanism on the basis of the "preponderance of the evidence" standard of proof, that is similar to the Ukrainian institute of RUA, and has not determined what conditions are necessary for its application or shifting the burden of proof to the defendant.

Key words: recognition of unexplained assets, civil forfeiture, third parties, standard of proof, shifting burden of proof, ECtHR practice.

Постановка проблеми. На сьогодні в Україні відсутні комплексні роботи щодо вивчення процесуального інституту ВНА.

Поряд із цим, його процедурні особливості є важливими для застосування цього механізму на практиці.

Аналіз останніх досліджень. Загальним питанням предмету доказування приділено увагу таких вчених: Т. О. Барабаш, В. В. Баранкова, А. В. Коструба, В. О. Попелюшко, В. Д. Чернадчук, В. В. Михайленко визначила обставини, що є предметом доказування у справах про ВНА [1].

Стадії цивільного процесу досліджувалися у працях таких авторів, як: І. В. Бенедік, С. С. Бичкова, В. М. Горшенінов, Н. І. Масленікова, П. П. Микуляк, Г. М. Москалевич, Ю. К. Осіпов, Г. Л. Осокіна, Т. В. Сахнова, І. Ю. Татулич, Г. П. Тимченко, О. С. Ткачук. Вивченню стадії підготовчого засідання приділяла увагу: О. В. Дем'янова, Д. Д. Луспенник, Н. Л. Бондаренко-Зелінська, В. І. Тертишніков,

Ю. Ю. Цал-Цалко. Вивчення стадії розгляду справ по суті вказано у працях В. П. Феннича.

Вивченню проблемних питань стандартів доказування присвятили праці вітчизняні вчені: І. О. Бут, В. П. Вапнярчук, І. В. Гловюк, В. Г. Крет, Д. Д. Луспенник, Т. В. Огнев'юк, Ю. І. Поллюк, Ю. Ю. Рябченко, Л. О. Самілик, А. С. Степаненко, Х. Р. Слюсарчук, І. Є. Томаров, а також зарубіжні науковці: С. Бікеліс, Т. Грінберг, Руй Джон Пітер, К. Кінг, М. Коллінз, М. Моралес, Л. Музіла, Джефрі Сімсар.

У працях А. В. Бішока, Б. Г. Безгинського, О. З. Гладуна, С. О. Ковальчука, В. В. Ковтуненко, Ю. Г. Коросташивець, Є. В. Крука, В. В. Михайленко, Н. М. Навальневої, Т. М. Хутор, присвячених сучасній процедурі ВНА після 29.11.2019, майже не досліджено питання предмету доказування, стандарту доказування та перенесення тягаря доказування.

Для забезпечення впровадження правозастосовними суб'єктами інституту цивільної конфіскації в Україні необхідно визначити:

- 1) що є предметом доказування;
- 2) які питання вирішує суд під час відкриття провадження та підготовчого провадження;
- 3) чи визначено момент перенесення динамічного тягаря доказування та що є юридичною підставою для його перенесення;
- 4) який стандарт доказування використовується у цій категорії справ;
- 5) чи відповідає застосування цього стандарту доказування і динамічного тягаря доказування вимогам щодо забезпечення прав людини.

Вирішення зазначених питань і є метою нашої статті.

Виклад основного матеріалу дослідження. Перш ніж переходити до можливості відкриття провадження, суду необхідно з'ясувати предмет доказування.

Пленум Верховного Суду України визначає його як факти, якими обґрунтовують заявлені вимоги чи заперечення або які мають інше юридичне значення для вирішення справи (причини пропуску позовної давності тощо) і підлягають встановленню при ухваленні рішення [2].

У науковій доктрині поширені позиції, що предмет доказування становить:

- факти, які підлягають встановленню для вирішення справи по суті [3, с. 98];
- обставини, що необхідно довести у справі з метою законного та обґрунтованого її розгляду і вирішення [4, с. 90];
- і факти, і обставини одночасно і є необхідними і достатніми фактичними підставами для вирішення справ остаточно і по суті [5, с. 48].

Не зовсім коректним є отожднення обставин і фактів, наявність або відсутність яких має встановити суд у визначенні доказів [6], оскільки обставини є більш широким поняттям і охоплюють поняття фактів.

Згадка про предмет доказування міститься у ст. 203 ЦПК України: під час проведення спільних нарад суддя ... роз'яснює сторонам предмет доказування по категорії спору ... здійснює інші дії, спрямовані на мирне врегулювання сторонами спору [6].

Верховний Суд пов'язує предмет доказування та обставини справи [7; 8; 9; 10].

З урахуванням викладеного, вірним є формулювання предмета доказування як обставин, що підлягають встановленню при ухваленні судового рішення.

На нашу думку, у справах про ВНА предмет доказування має бути визначено у фактичних підставах позову та включас обставини, що підлягають з'ясуванню судом уже на етапі відкриття провадження, у разі подання заяви про забезпечення позову або доказів – під час постановлення ухвали про забезпечення позову або доказів, у подальшому наявність цих обставин перевіряється під час закриття підготовчого засідання і призначення справи до судового розгляду по суті, а також остаточно оцінюється під час ухвалення рішення.

У справах про ВНА, у разі не визначення однієї з обставин предмету доказування у позові, він підлягає залишенню без руху, а у разі відкриття провадження за таким позовом і з'ясування під час підготовчого засідання відсутності необхідних обставин, позов має бути залишено без розгляду на підставі п. 8 ч. 1 ст. 257 ЦПК України [6].

В. В. Михайленко хоча і наведено більшість обставин, що становлять предмет доказування у справах про ВНА, проте не класифіковано їх [1]. На нашу думку, їх необхідно класифікувати наступним чином:

1. Основні елементи:

- 1) необґрунтованість активів, а саме різниця між їх вартістю і законними доходами особи;
- 2) зв'язок активів, про необґрунтованість яких стверджує прокурор, з особою, уповноваженою на виконання

функцій держави або місцевого самоврядування (далі – уповноважена особа);

2. Похідні з основних елементів:

- 1) статус уповноваженої особи;
- 2) поширення Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо конфіскації незаконних активів осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, і покарання за набуття таких активів» на активи, про необґрунтованість яких заявляє прокурор;
- 3) набуття уповноваженою особою активів, про необґрунтованість яких вказує прокурор, в один із способів:
  - безпосередньо уповноваженою особою;
  - опосередковано іншою фізичною або юридичною особою (номінальним власником), якщо доведено, що таке набуття було здійснено за дорученням особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, та/або уповноважена особа, може прямо чи опосередковано вчиняти щодо таких активів дії, тотожні за змістом здійсненню права розпорядження ними;

4) вартість необґрунтованого активу;

5) законні доходи:

- уповноваженої особи;
  - уповноваженої особи та членів його сім'ї;
  - номінального власника у разі набуття ним активу.
3. Додатковий елемент: видатки уповноваженої особи та членів його сім'ї за відповідний період, що не могли бути використані для придбання активів.

У справах про ВНА одержання відповіді щодо зареєстрованого місця проживання (перебування, ч. 6 ст. 187 ЦПК України) або даних з Єдиного державного демографічного реєстру (ч. 8 ст. 187 ЦПК України) [6] має формальний характер та необхідні для встановлення місця надсилання судової кореспонденції. Відсутність зазначеної інформації не перешкоджає відкриттю провадження у справі через виключну підсудність цих справ ВАКСу.

На цій стадії оцінка активів використовуються виключно для визначення вартісного критерія у справах про ВНА, тобто чи є наявна мінімальна різниця між вартістю активів та законними доходами та чи не перевищує ця різниця межу, яка є підставою для притягнення особи до кримінальної відповідальності за незаконне збагачення.

Зазначена оцінка на відміну від інших справ не впливає на розмір судового збору, що перевіряє суд на етапі відкриття провадження, оскільки позивача звільнено від його сплати.

Водночас така оцінка важлива для розгляду справ по суті, адже дозволяє точно встановити розмір необґрунтованого активу.

У разі якщо позов і зібрані докази відповідають всім вимогам ЦПК України, вірно визначено предмет позову, відповідача і третіх осіб, а також викладено обставини предмету доказування, ВАКС відкривас провадження у справі.

Справи про ВНА є справами загального позовного провадження, про це та дату, час і місце підготовчого засідання має бути обов'язково зазначено в ухвалі про відкриття провадження у справі.

У справах про ВНА ВАКС під час відкриття провадження формально перевіряє відповідність позову вимогам закону [11; 12; 13; 14; 15; 16; 17; 18; 19; 20].

Поряд із цим, ВАКСом жодного разу не відмовлено у відкритті провадження згідно з ч. 1 ст. 186 ЦПК України та не повернено позовну заяву прокурора, хоча у справах № 991/1786/22 [21] і № 991/5169/23 [22] було залишено позовну заяву без руху.

У справах про ВНА усі спори, крім тих, де відповідачами є судді або працівники апарату ВАКС, підсудні виключно цьому суду, тому на практиці малоімовірно відкриття провадження з порушенням правил підсудності.

Відкриття провадження, як і підготовче провадження є обов'язковими стадіями цивільного процесу.

Підготовче провадження, як стадія починається після відкриття провадження у справі і закінчується закриттям підготовчого засідання.

Метою підготовчого провадження, основною формою [23, с. 76] якого є підготовче засідання, є з'ясування можливості врегулювання спору до судового розгляду або забезпечення правильного, своєчасного та безперешкодного розгляду справи по суті.

Усі справи про ВНА розглядаються з обов'язковим проведеньням підготовчого засідання.

Саме у підготовчому провадженні можуть вступити у справу треті особи, що не заявляють самостійні вимоги на предмет спору, у разі, якщо їх залучення не здійснено одночасно з пред'явленням позову за заявою позивача.

Також суд може самостійно залучити таку третю особу у справу і як правило ними виступають другий з подружжя уповноваженої особи або будь-які особи, котрі спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки із відповідачем (за умови, якщо такі особи не є номінальними власниками, що вимагає визначення їх статусу як відповідачів).

У практиці ВАКСу у підготовчих засіданнях у справах ВНА фактично реалізується лише подання заяв про виклик свідків та встановлюється порядок з'ясування обставин у справі та порядок дослідження доказів [24; 25; 26; 27; 28; 29; 30; 31; 32], хоча на цій стадії існує ймовірність заміни неналежних відповідачів, а також залучення співвідповідачів (у разі встановлення належності активів на праві спільної сумісної або часткової власності на підставі ст. ст. 358, 361, 362 ЦК України [33]) та третіх осіб, про яких не було заявлено позивачем у позові.

Загалом ВАКС дотримується вимог щодо подання доказів позивачем разом із позовом, відповідачем – із відзивом, а також заявлення про неможливість їх одержання у цих процесуальних документах.

Водночас у справі № 991/2175/23 [34] суд поновив строк на подання заяви про витребування, що не була подана разом з відзивом на позов та витребував необхідну інформацію.

Також потрібно з'ясувати чи забезпечує застосування динамічного тягара доказування дотримання прав і свобод, передбачених Європейської конвенції з прав людини та основоположних свобод (далі – ЄКПЛ [35]), чи прийнятне його застосування в інших країнах та з якого моменту і на підставі якого документу воно відбувається.

Перш ніж переходити до аналізу динамічного тягара доказування, варто звернутись до іноземного досвіду в імplementації механізмів незаконного збагачення і цивільної конфіскації.

У Конвенціях ООН про боротьбу проти незаконного обігу наркотичних засобів і психотропних речовин та Ради Європи про відмивання, пошук, арешт та конфіскацію доходів, одержаних злочинним шляхом, та про фінансування тероризму та Резолюції 2218 (2018) визначено можливість перенесення тягара доказування законного походження передбачуваних доходів або іншої власності [36; 37; 38].

Суди Литви не були готові засуджувати осіб за незаконне збагачення на підставі стандарту доказування «поза розумним сумнівом» через відсутність або недостатність переконливих доказів того, що майно може бути пов'язане з доходами від серйозних злочинів, а також можливостей спростування версій сторони захисту за цим стандартом.

Про зазначене свідчить незначний відсоток обвинувальних вироків у кримінальних провадженнях щодо незаконного збагачення (11 з 28, що розглядалися по суті, у межах яких стягнуто 0,58 з 9,7 млн Євро, тобто 6 %) [39].

Як вважає С. Бікеліс, перекладання тягара доказування в межах кримінального процесу на підсудного суперечить (або принаймні створює сильну напругу) презумпції неви-

нуватості, праву на мовчання та іншим фундаментальним правовим принципам [40].

Водночас якщо не перекладати цей тягар на відповідача, криміналізація незаконного збагачення втрачає свою актуальність та сенс.

Покладення тягара доказування походження активів на прокуратуру призвело б до плутанини в ролях сторін у справі. Розмір нез'ясованих статків можливо встановити лише після встановлення законних доходів підсудного, який найкраще може їх підтвердити.

Литовський вчений С. Бікеліс вказує, що перекладення тягара на особу, що набула необґрунтовані активи є природним еволюційним процесом [40].

На нашу думку, перенести тягар доказування на відповідачів логічно, оскільки саме вони можуть підтвердити, що їх майно набуто законним шляхом або не внаслідок вчинення правопорушення.

Наказ про непояснені статки (UWO) є цивільним позовом, відповідач не має права зберігати мовчання, як у кримінальному переслідуванні [41]. Однак відповідач захищений від самообвинувачення, оскільки деталі у його відповіді не можуть бути використані як доказ у кримінальному провадженні відповідно до Закону, що діє у Великій Британії «Про доходи, одержані злочинним шляхом» [42].

Неправдива або оманлива заява під час відповіді на UWO є кримінальним злочином [41].

На думку іноземних вчених, зворотній тягар доказування має бути доступним лише за виняткових обставин [43]. За умови не надання адекватного пояснення або надання незадовільних доказів, актив вважатиметься «майном, яке підлягає поверненню» для цілей цивільно-правового наказу про стягнення згідно з вказаним Законом, що діє у Великій Британії [43; 44].

У п. 105 рішення у справі «Гогітідзе та інші проти Грузії» від 12.05.2015 ЄСПЛ зазначає, що правові стандарти допускають: переведення тягара доведення законності походження майна на відповідачів цих некримінальних проваджень про конфіскацію, зокрема цивільних проваджень «in rem», коли вважають, що майно особи є доходом від злочину (презюмується незаконність майна) [45].

Отже, загалом ЄСПЛ вважає, що перенесення тягара доказування для вирішення соціальних проблем, таких як корупція, є прийнятним.

У різних країнах конституційними судами визнано законним перенесення тягара доказування в частині можливого порушення презумпції невинуватості, якщо випадки його застосування обмежено та обґрунтовано [46, с. 4].

Динамічний тягар доказування також застосовується у Вірменії [47], Ірландії [48, с. 215–216], Колумбії [49, с. 267], Південно-Африканській республіці [50], Перу [51] і Федеративній Республіці Німеччина [48, с. 76].

У Австралії зворотній тягар доведення застосовується для конфіскації корупційного майна, оскільки відповідач повинен спростувати презумпцію того, що відповідне майно було придбано незаконно (не потрібно доводити зв'язок і з кримінальним правопорушенням). Суть цього механізму близька до українського механізму ВНА.

У справі Директор прокуратури Західної Австралії проти Gypsy Jokers Motorcycle Club Inc (2005) суддя Верховного Суду Темплтон заявив: *На мій погляд, від особи, яка стає власником значного майна законним шляхом, слід розумно очікувати, що вона зможе без особливих труднощів довести цей факт, виходячи з балансу ймовірностей* [52].

ЄСПЛ чітко не визначає, які обставини є достатніми для зміни тягара доказування у справах цивільної конфіскації [43, с. 14].

У ЦПК України не передбачено, яким документом та з якого моменту переноситься тягар доказування від

позивача до відповідача, з моменту відкриття провадження, підготовчого розгляду чи у розгляду по суті.

У практиці ЄСПЛ сформовано принцип чіткості та ясності правових норм [53; 53], яким мають відповідати і норми інституту цивільної конфіскації для ефективного його застосування, щоб максимально прояснити цілі законодавців, а також завдання суду та сторін у справах [45].

Отже, не чітке і не зрозуміле визначення моменту переходу тягаря доказування до відповідача може бути визнано порушенням прав людини, що потребує виправлення шляхом внесення змін до абз. 2 ч. 2 ст. 81 ЦПК України [6].

На нашу думку, момент перенесення тягаря доказування варто визначити, диференціювавши часові межі процесуального збору доказів позивачем та відповідачем, що не позбавляє відповідача можливості спростовувати докази, долучені позивачем до позовної заяви.

У подальшому після одержання витребуваних і забезпечених доказів під час підготовчого засідання суд, встановивши на підставі поданих позивачем доказів достатню доведеність зв'язку активів з особою та їх необґрунтованості, ухвалою перекладає тягар доказування на відповідача, якому також надає право витребувати та забезпечити докази та подати відповідні пояснення у строк, який мав для цього позивач.

У розрізі вищенаведеного постає питання, якщо провадження вже відкрито, а відповідачем спростовано необґрунтованість активу, то чи є сенс продовжувати розгляд справи, чи потребує закріплення в законі припинення провадження у разі спростування необґрунтованості активів у підготовчому засіданні. Чи має право прокурор у такому разі відмовитись від позову або клопотати залишити його без розгляду.

Для остаточного усвідомлення функціонування цього механізму потрібно з'ясувати правила (одним з яких є можливість використання динамічного тягаря доказування), за якими судом оцінюються докази.

У теорії і практиці ці правила є стандартами доказування, що тісно пов'язані із обов'язком доказування.

Обов'язок із доказування – це врегульована в процесуальному та матеріальному законодавстві міра належної поведінки особи, яка бере участь у судовому процесі, зі збирання та надання доказів для підтвердження свого суб'єктивного права, що має за мету усунення невизначеності, яка виникає в правовідносинах у разі неможливості достовірно з'ясувати обставини, які мають значення для справи [55].

З обов'язком доказування сторін пов'язано необхідність виконання судом «фільтрації» доказів, тобто їх перевірки на відповідність певним якісним ознакам: належність, допустимість, достовірність, достатність доказів [56].

У змагальному процесі неможливо встановити об'єктивну істину, суд змушений вдаватися до певних конструкцій та припущень, певною мірою навіть спрощень, які б пов'язували між собою окремі факти в цілісну картину [57].

На нашу думку, теоретичну дефініцію стандарту доказування потрібно формувати саме через систему правил оцінки доказів судом у взаємозв'язку з принципами достовірності, допустимості і належності.

На сьогодні існують три основні стандарти доказування:

1) «баланс ймовірностей» (balance of probabilities) або «перевага доказів» (preponderance of the evidence) застосовується в основному у цивільних і господарських справах, мінімізація суб'єктивних чинників (докази оцінюються за внутрішнім переконанням, але за чіткими правилами) [56];

2) «наявність чітких та переконливих доказів» (clear and convincing evidence, вищий стандарт доказування, ніж «перевага доказів» може застосовуватись як в цивільних, так і кримінальних справах, наприклад для обґрунтування обшуку, проте такий квазістандарт лише ускладнює доказування у цивільних справах [58]);

3) «поза розумним сумнівом» (beyond reasonable doubt) вимоги цього стандарту є найвищими, застосовується у кримінальних [59; 60; 61] і окремих адміністративних справах [62].

ЄСПЛ визнав правомірним для відповідних національних органів видавати накази про конфіскацію на підставі стандарту доказування переваги доказів, які свідчать про те, що законні доходи відповідачів не могли бути достатніми для придбання майна, про яке йдеться. Доказ балансу ймовірностей або високої ймовірності незаконного походження майна, в поєднанні з нездатністю власника довести протилежне, достатній для цілєї перевірки пропорційності згідно зі статтею 1 Протоколу № 1 [63; 64]. ЄСПЛ у справі «Гогітідзе проти Грузії» розглядав застосування стандарту доказування «переваги доказів» і не вказав про його невідповідність правам людини [45].

У ГПК України [65] діє стандарт доказування «вірогідності доказів», за яким необхідним є не надати достатньо доказів для підтвердження певної обставини, а надати їх саме ту кількість, що зможе переважити доводи протилежної сторони судового процесу [55].

У ЦПК України у всіх справах, крім справ про ВНА, також заплановано запровадити цей стандарт [66].

Стандарт доказування «вірогідності доказів» є близьким до стандарту «переваги доказів» у справах ВНА, за яким суд виносить рішення на підставі сукупності доказів однієї із сторін, яка є більш переконливою (ч. 4 ст. 89 ЦПК України) [6], тобто коли висновок про існування стверджуваної обставини з урахуванням поданих доказів видається більш вірогідним, ніж протилежний [67; 68; 69; 70; 71; 72].

За стандартом доказування «переваги доказів», суд, зважуючи (співставляючи) сукупність доказів сторін, вирішує, яка з протилежних їй версій видається більш переконливою (правдоподібною) і такою, що заслуговує на довіру [73; 74; 75; 76], тобто необхідним є не надати достатньо доказів для підтвердження певної обставини, а надати їх саме ту кількість, яка зможе переважити доводи протилежної сторони судового процесу [77].

Тягар доведення факту вважається виконаним, якщо на підставі поданих доказів можна зробити висновок, що факт швидше мав місце, ніж ні [73; 74].

Щодо відповідності механізму ВНА вимогам ЄСПЛ [35] слід зазначити, що у трьох із чотирьох справ, що розглядалися ЄСПЛ і у яких визнано відсутність порушень прав людини, у тому числі права власності на майно у світлі принципу пропорційності, встановлено зв'язок майна з серйозними злочинами у сфері:

1) корупції у справі «Гогітідзе проти Грузії» [45];

2) незаконної діяльності організацій мафіозного типу у справі Аркурі проти Італії [78];

3) незаконного обігу наркотичних засобів у справі Баглер проти Сполученого Королівства [79].

У справі Дімітрові проти Болгарії – не було встановлено жодного зв'язку між власністю та будь-яким кримінальним правопорушенням (механізм застосований у Болгарії передбачав: доки не буде доведено протилежне, презюмувалося отримання будь-якою особою «незаконного» або «не пов'язаного з роботою» доходу, якщо: вартість майна особи явно перевищувала законний дохід, отриманий ним та членами його домогосподарства, або витрати на особу та її домогосподарство явно перевищили її законний дохід), тому ЄСПЛ визнав порушення принципу пропорційності через відсутність законної мети у цьому механізмі 1999 року та через застосування до заявника декількох механізмів конфіскації, що були неуспішними [80].

ЄСПЛ у справі «Тодоров та інші проти Болгарії», вказав той факт, що «сфера застосування була дуже широкою», сприймалось як особливо обтяжливий для відповідної особи. Водночас широка сфера застосування права в часі

сама по собі не є вирішальною, щоб зробити всю модель непропорційною законній меті, що переслідується [81].

З урахуванням наведеного, на сьогодні у ЄСПЛ наразі не розглянуто скарг на застосування механізмів цивільної конфіскації на підставі стандарту доказування «переваги доказів», подібних українському інституту ВНА (щодо набуття необґрунтованих активів у період виконання функцій держави або місцевого самоврядування, тобто презумпції, що актив набуто внаслідок можливої корупційної поведінки, доведення безпосереднього зв'язку з такою поведінкою не потрібно) та не визначено, які обставини є необхідними для застосування стандарту доказування «баланс ймовірностей» або «переваги доказів» і перенесення тягара доказування на відповідача.

Крім цього, ЄСПЛ неодноразово вважав конфіскацію без судимості такою, що відповідає статті 6 ЄКПЛ [35] та статті 1 Протоколу 1 [63] до ЄКПЛ, якщо дотримані ефективні процесуальні гарантії на справедливий судовий розгляд, встановлені у рішеннях цього суду:

- права на змагальність [82];
- права знати і коментувати всі докази, подані [83];
- права мати достатній час для ознайомлення з доказами в суді [84];
- права надавати докази [85].

На нашу думку, незважаючи на застосування стандарту доказування «переваги доказів» у справах ВНА, він не порушує право на справедливий суд, а навпаки надає рівні з державою можливості оскільки відповідає вимогам ЄСПЛ, чим дозволяє особі найбільш повно захистити свої права, переконавши суд у законності своїх активів.

За висновками ЄСПЛ, цивільна конфіскація, якою є український механізм ВНА, має кваліфікуватись як контроль за користуванням майном у розумінні другого абзацу ст. 1 Протоколу № 1 [63] до ЄКПЛ [35], і буде повністю сумісною у разі дотримання трьох найважливіших елементів: заходи повинні призначатися згідно із законом, переслідувати законну мету та бути пропорційними [86].

З огляду на попередні дослідження можна дійти таких висновків: український механізм ВНА не буде порушувати права людини за умов: 1) дотримання вищезазначених вимог; 2) якщо особа не буде нести додатковий («індивідуальний і надмірний») тягар у випадку збереження розумного балансу між суспільним інтересом і захистом права власності [87].

Пропорційність буде досягнуто лише у разі стягнення з особи частини активу, що набуто за незаконні доходи.

У разі стягнення частини активу, що набуто за законні доходи, особа буде нести надмірний індивідуальний тягар, що означатиме фактичне застосування покарання, тобто притягнення особи до кримінальної відповідальності і у свою чергу вимагає підвищених стандартів доказування, відсутність можливості застосування динамічного тягара доказування та значного ускладнення досягнення кінцевого результату такого заходу.

У справі № 991/2175/23 ВАКС прийняв рішення, що 1 003 500,00 грн (500 розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб на 01.07.2019), нижня межа необґрунтованості (різниця між вартістю активів і законними доходами) це не лише фільтр для звернення прокурором до суду, а і для можливості задоволення позову прокурора [88].

Необґрунтованість активу у розмірі менше 1 003 500,00 грн фактично призводить до малозначності набуття таких активів і унеможливує застосування цього механізму до особи.

У іншому разі, міг відбутись парадокс і могло бути визнано необґрунтованим актив, різниця між його вартістю і законними доходами становила б 1 грн, що мало наслідком звільнення осіб з посади і явно не відповідало б легітимній меті механізму та було б непропорційним втручанням у права людини.

Слід зазначити, незважаючи на встановлення судом наявності чи відсутності нижньої межі необґрунтованості активу, особа зазнає значного втручання в право на повагу до приватності для перевірки прозорості її статків.

У цьому контексті варто погодитись з позицією колегії АП ВАКСУ щодо непропорційного втручання в права особи, у разі наявності меншої різниці між вартістю активів і законними доходами уповноваженої особи, внаслідок значних дисциплінарних наслідків через звільнення особи і її включення до реєстру корупціонерів [991/2175/23].

У такому разі через вагомні негативні наслідки у застосуванні цього механізму для особи доцільно було б надати право суду визначити розмір, коли можливо застосувати механізм ВНА за наявності чітких законодавчих критеріїв, наприклад у разі встановлення необґрунтованості активу нижче нижньої межі (наприклад від 501750 до 100350 грн), а коли однозначно ні (менше 501750 грн).

У разі відсутності чіткого (правової визначеності) регулювання питання можливості чи неможливості ухвалення судом рішення про повне або часткове задоволення позову, саме 100350 грн виступає нижньою межею необґрунтованості, що встановив законодавець і при досягненні якої можливо застосувати механізм ВНА.

Висновки:

1. Інститут ВНА базується на таких ключових особливостях:

- залучення третіх осіб: членів сім'ї уповноваженої особи та інших осіб, чиїх прав та інтересів може стосуватись рішення у справі, як правило, примусово за заявою позивача, що не позбавляє суд можливості самостійно залучити третю особу або за її заявою;
- підсудності таких справ ВАКСу, за виключенням суддів і працівників апарату ВАКС;
- предмету доказування основними елементами якого є: зв'язок активів з уповноваженою особою та їх необґрунтованість, а саме різниця між їх вартістю і законними доходами особи;
- відкриття провадження: щодо одержання інформації про місце реєстрації проживання (перебування особи), використання оцінки активів.

Підставою для відкриття провадження у справі, за умови дотримання інших процесуальних вимог, є достатньо доведений у позові предмет доказування та надані докази на його підтвердження.

- підготовчого провадження щодо перенесення тягара доказування від позивача до відповідача, у разі достатньої доведеності прокурором предмету доказування: необґрунтованості активів та їх зв'язку з уповноваженою особою;
- розгляду справ по суті щодо оцінки доказів судом за стандартом доказування «перевага доказів».

2. Узагальнення застосованих у судовій практиці ЄСПЛ позицій покаже, що цивільна конфіскація:

- є легітимним заходом, що запобігає незаконному використанню майна, має переслідувати законну мету і бути пропорційною;
- застосування стандарту доказування «баланс ймовірностей» або «переваги доказів» відповідає дотриманню прав людини;
- перекладення тягара доказування на відповідача є законним.

3. У справах про ВНА варто чітко визначити момент (під час підготовчого засідання, щоб у відповідачів була максимальна можливість реалізувати свої права) перенесення тягара доказування від позивача до відповідача і передбачити це шляхом постановлення судом ухвали.

4. Використання стандарту доказування переваги доказів не порушує право на справедливий суд, а навпаки надає відповідачу рівні з державою можливості, чим дозволяє особі найбільш повно захистити свої права, переконавши суд у законності своїх активів.

5. ЄСПЛ наразі не розглянуто питання застосування механізмів цивільної конфіскації на підставі стандарту доказування «переваги доказів», подібних українському інституту ВНА та не визначено, які обставини є необхідними для застосування вказаного стандарту доказування і перенесення тягаря доказування на відповідача.

6. Позбавлення особи усього активу можливе лише у разі набуття його повністю за незаконні доходи.

У разі використання частини законних доходів для придбання активу, а частини незаконних, стягненню може підлягати лише частина, набута за незаконні доходи, і у такому разі різниця між необгрунтованою частиною актива і законними доходами має бути більше ніж мінімальна необгрунтованість (1 003 500,00 грн нижче якої необгрунтованість активів за задумом законодавця є малозначною).

ЛІТЕРАТУРА

1. Михайленко В.В. Особливості правової процедури визнання активів необгрунтованими. – URL: <https://lexinform.com.ua/dumka-eksperta/osoblyvosti-pravovoyi-protsedury-vyznannya-aktyviv-neobgrunтовanymy/>.
2. Постанова від 12 червня 2009 року № 2 Пленум Верховного Суду України «Про застосування норм цивільного процесуального законодавства при розгляді справ у суді першої інстанції». – URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0002700-09#Text>.
3. Баранкова В. В. Доказування в нотаріальному процесі / В. В. Баранкова // Проблеми законності : республік. міжвід. наук. зб. – Х., 2000. – Вип. 42. – С. 94–100.
4. Барабаш Т. Предмет доказування в кримінальному процесі: гносеологічний аспект / Т. Барабаш // Підприємництво, господарство і право. – 2003. – № 6. – С. 88–91.
5. Попелюшко В. О. Предмет доказування в кримінальному процесі (процесуально-правові та кримінально-правові аспекти) : [моногр.] / В. О. Попелюшко. – Острого: [Б. в.], 2001. – 196 с.
6. Цивільний процесуальний кодекс України: Закон України № 1618-IV. – URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15/ed20221106>.
7. Постанова Об'єднаної палати Касаційного цивільного суду Верховного Суду від 01 листопада 2021 року у справі № 405/3360/17. – URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/100918809>.
8. Постанова від 15 листопада 2022 року Верховного Суду у справі №990/23/22. – URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107399169>.
9. Постанова від 13 грудня 2021 року Верховного Суду у справі №800/501/16. – URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/101897027>.
10. Постанова від 29 листопада 2021 року Верховного Суду у справі №9901/273/20 <https://reyestr.court.gov.ua/Review/101608653>.
11. Ухвала Вищого антикорупційного суду від 03 червня 2021 року про відкриття провадження у справі № 991/3608/21. – URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/97407113>.
12. Ухвала Вищого антикорупційного суду від 08.06.2021 про відкриття провадження у справі № 991/3401/21. – URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/97548243>.
13. Ухвала Вищого антикорупційного суду від 28 січня 2022 року про відкриття провадження у справі № 991/366/22. – URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/102844392>.
14. Ухвала Вищого антикорупційного суду від 12 липня 2022 року про відкриття провадження у справі № 991/2396/22. – URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105217139>.
15. Ухвала Вищого антикорупційного суду від 07 червня 2022 року про відкриття провадження у справі № 991/1786/22. – URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104724363>.
16. Ухвала Вищого антикорупційного суду від 14 березня 2023 року про відкриття провадження у справі № 991/2175/23. – URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/109527547>.
17. Ухвала Вищого антикорупційного суду від 19 квітня 2023 року про відкриття провадження у справі № 991/3346/23. – URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/110303909>.
18. Ухвала Вищого антикорупційного суду від 15 травня 2023 року про відкриття провадження у справі № 991/4164/23 <https://reyestr.court.gov.ua/Review/110840424>.
19. Ухвала Вищого антикорупційного суду від 22.06.2023 про відкриття провадження у справі № 991/5169/23. – URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111704500>.
20. Ухвала Вищого антикорупційного суду від 02 серпня 2023 року у справі № 991/6770/23. – URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/112580871>.
21. Ухвала Вищого антикорупційного суду від 01 червня 2022 року у справі № 991/1786/22 про залишення позову без руху. – URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104570170>.
22. Ухвала Вищого антикорупційного суду від 15 червня 2023 року у справі № № 991/5169/23 про залишення позову без руху. – URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111546472>.
23. Цал-Цалко Ю.Ю. «Сутність підготовчого провадження». (2019).<http://dspace.onua.edu.ua/handle/11300/17769>.
24. Ухвала Вищого антикорупційного суду від 12.07.2021 про закриття підготовчого провадження та призначення справи до судового розгляду по суті у справі № 991/3401/21. – URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/98381126>.
25. Ухвала Вищого антикорупційного суду від 28 липня 2021 року про закриття підготовчого провадження та призначення справи до судового розгляду по суті у справі № 991/3608/21. – URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/98752550>.
26. Ухвала Вищого антикорупційного суду від 27.04.2022 про закриття підготовчого провадження та призначення справи до судового розгляду по суті (витребувано докази) у справі № 991/366/22. – URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104113519>.
27. Ухвала Вищого антикорупційного суду від 26.07.2022 про закриття підготовчого провадження та призначення справи до судового розгляду по суті (не витребувано докази) у справі № 991/1786/22. – URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105479240>.
28. Ухвала Вищого антикорупційного суду від 07 вересня 2022 року про закриття підготовчого провадження та призначення справи до судового розгляду по суті (не витребувано докази) у справі № 991/2396/22. – URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106165978>.
29. Ухвала Вищого антикорупційного суду від 12.04.2023 про закриття підготовчого провадження та призначення справи до судового розгляду по суті (не витребувано докази) у справі № 991/2175/23. – URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/110237949>.
30. Ухвала Вищого антикорупційного суду від 17 травня 2023 року про закриття підготовчого провадження та призначення справи до судового розгляду по суті (не витребувано докази) у справі № 991/3346/23. – URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111148062>.
31. Ухвала від 26 липня 2023 року Вищого антикорупційного суду про закриття підготовчого провадження та призначення справи до судового розгляду по суті у справі № 991/4164/23 (витребувано докази). – URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/112505193>.
32. Ухвала від 20 липня 2023 року Вищого антикорупційного суду про закриття підготовчого провадження та призначення справи до судового розгляду по суті у справі № 991/5169/23 (не витребувано докази). – URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/112345970>.
33. Цивільний кодекс України: Закон України № 435-IV. – URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення 27.08.2023).
34. Ухвала Вищого антикорупційного суду від 12 квітня 2023 року про поновлення пропущеного строку та витребування доказів у справі № 991/2175/23. – <https://reyestr.court.gov.ua/Review/110237950>.
35. Європейська конвенція з прав людини: Закон про ратифікацію № 995_004. – URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.
36. Конвенція про боротьбу проти незаконного обігу наркотичних засобів і психотропних речовин ратифіковано Постановою ВР № 1000-XII (1000-12) від 25.04.91. – URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_096#Text.

37. «Про ратифікацію Конвенції від 16.05.2005 Ради Європи про відмивання, пошук, арешт та конфіскацію доходів, одержаних злочинним шляхом, та про фінансування тероризму»: Закон України від 17.11.2010 № 2698-VI. – URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2698-17#Text> (дата звернення 15.09.2022).
38. Резолюція 2218 (2018), Боротьба з організованою злочинністю за допомогою конфіскації злочинних активів, прийнята Парламентською Асамблеєю Ради Європи 26 квітня 2018 року. – URL: <https://pace.coe.int/en/files/24761/html> (дата звернення 25.12.2021).
39. Bikelis Skirmantas. "Chasing criminal wealth: broken expectations for the criminalization of illicit enrichment in Lithuania." *Journal of Money Laundering Control* 25.1 (2022), p. 95-108. – URL: <https://www.emerald.com/insight/content/doi/10.1108/JMLC-12-2020-0135/full/html>.
40. Bikelis, Skirmantas. "Modeling the Patterns of Civil Confiscation: Balancing Effectiveness, Proportionality and the Right to Be Presumed Innocent." *Baltic Journal of Law & Politics* 13.2 (2020): 24–48. – URL: <https://sciendo.com/article/10.2478/bjlp-2020-0010>.
41. Shalchi A. "Unexplained wealth orders", research briefing, House of Commons Library. – URL: <https://researchbriefings.files.parliament.uk/documents/CBP-9098/CBP-9098.pdf>.
42. Proceeds of Crime Act 2002. – URL: <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/2002/29/contents>.
43. Moiseienko A. "The limitations of unexplained wealth orders." *Criminal Law Review* 3, p. 230–241. – URL: https://www.academia.edu/download/73300195/The_Limitations_of_Unexplained_Wealth_Orders.pdf.
44. Civil Recovery Explained - An In-Depth Guide - Rahman Ravelli. – URL: <https://www.rahmanravelli.co.uk/expertise/civil-recovery/civil-recovery-explained-an-in-depth-guide>.
45. Справа «Гогітідзе та інші проти Грузії»: Рішення Європейського Суду з прав людини від 12.05.2015 р. – URL: <https://courses.ed-era.com/assets/courseware/9e466733eab9aeb296f9e4ce7973e27c/asset-v1:EdEra+HR201+hr201+type@asset+block/1P1-Gogitidze.pdf>.
46. Can Non-Conviction based (NCB) asset forfeiture be compliant with the Rule of Law? – URL: https://binghamcentre.biicl.org › 24_briefing_paper.
47. Law of the republic of Armenia on civil forfeiture of illegal assets. – URL: https://track.unodc.org/uploads/documents/BRI-legal-resources/Armenia/25_-RA_Law_on_Forfeiture_of_Illegal_Assets.pdf.
48. Rui Jon Petter and Ulrich Sieber. Non-conviction-based confiscation in Europe: possibilities and limitations on rules enabling confiscation without a criminal conviction. Duncker & Humblot, 2015, 310 p. – URL: <https://doi.org/10.30709/978-3-86113-809-9> (дата звернення 15.09.2022).
49. Greenberg, Theodore S., Linda M. Samuel, and Wingate Grant. "A good practices guide for non-conviction based asset forfeiture." *Washington D. C: The World Bank* (2009). – URL: <https://star.worldbank.org/sites/star/files/Non%20Conviction%20Based%20Asset%20Forfeiture.pdf>.
50. Basdeo Vinesh "The law and practice of criminal asset forfeiture in South African criminal procedure: A constitutional dilemma." *Potchefstroom Electronic Law Journal* 17.3 (2014): 1047-1069. – URL: <https://journals.co.za/doi/10.4314/pej.v17i3.06>.
51. Annex I A compilation of illicit enrichment legislation and other relevant legislation. – URL: https://baselgovernance.org/sites/default/files/2021-07/Illicit_Enrichment_Annex-1-PAGES.pdf.
52. McIntyre, Jacqui-Lyn, Duane Aslett, and Nico Buitendag. "Implementing unexplained wealth orders in South Africa—what are the options?." *Journal of Money Laundering Control* 26.7 (2022): 85-98. – URL: <https://www.emerald.com/insight/content/doi/10.1108/JMLC-09-2022-0140/full/html>.
53. Справа "Салов проти України": Рішення Європейського Суду з прав людини від 6 вересня 2005 року. – URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_428#Text.
54. Справа «Шокін проти України»: Рішення Європейського суду з прав людини від 14 жовтня 2010 року. – URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_858.
55. Постанова від 25 червня 2020 року у справі № 924/233/18 Верховний Суд. – URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/90205664>.
56. Самілік Л.О. та Огнев'юк Т.В. "Стандарти доказування у цивільному судочинстві." *Нове українське право* 2 (2022): 80-86. <https://nauka-online.com/wp-content/uploads/2019/12/Kovalshin-Pronka.pdf>.
57. Бут І. О. "Стандарт доказування «баланс ймовірностей» у цивільному судочинстві." <http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/12901/1%D0%91%D1%83%D1%82%20%D0%86.%20%D0%9E.%20%D0%A1%D1%82%D0%B0%D0%BD%D0%B4%D0%B0%D1%80%D1%82%20%D0%B4%D0%BE%D0%BA%D0%B0%D0%B7%D1%83%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F%20%2AB%D0%B1%D0%B0%D0%BB%D0%B0%D0%BD%D1%81%20%D0%B9%D0%BC%D0%BE%D0%B2%D1%96%D1%80%D0%BD%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%B5%D0%B9%D0%BB...pdf?sequence=1&isAllowed=y>.
58. Judgments – In Re B (Children) (FC) On Wednesday 11 June 2008 [2008] UKHL 35 on appeal from: [2008] EWCA Civ 282. URL: <http://publications.parliament.uk/pa/ld200708/ldjudgmt/jd080611/child-1.htm>.
59. Постанова Верховного Суду від 13.03.2019 у справі № 545/1642/15-к. – URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/80521824>.
60. Постанова Верховного Суду від 21.02.2018 у справі № 701/613/16-к. – URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/80147749>.
61. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI. – URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#n2541> (дата звернення 27.08.2023).
62. Постанова від 19.01.2023 Третього апеляційного адміністративного суду у справі № 280/4654/22. – URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108778114>.
63. Протокол до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. – URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_535#Text.
64. Рішення ЄСПЛ у справі Balsamo v. San Marino від 08.01.2020. – URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B%22item%22%3A%7B%22001-196421%22%7D%7D>.
65. Господарський процесуальний кодекс України: Закон України № 1798-XII. – URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12#Text>.
66. Проект Закону про внесення змін до Цивільного процесуального кодексу України щодо уніфікації процесів № 9306-1 від 31.05.2023. – URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/42017>.
67. Постанова Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 29.01.2021 у справі № 922/51/20. – URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/94517830>.
68. Постанова Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 02.10.2018 у справі № 910/18036/17. – URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/77112562>.
69. Постанова Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 23.10.2019 у справі № 917/1307/18. – URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/85211537>.
70. Постанова Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 18.11.2019 у справі № 902/761/18. – URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/85710940>.
71. Постанова Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 04.12.2019 у справі № 917/2101/17. – URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/86141033>.
72. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 18.03.2020 у справі № 129/1033/13-ц. – URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/88952196>.
73. Рішення Вищого антикорупційного суду від 13 липня 2022 року у справі № 991/366/22. – URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105252483>.
74. Рішення Вищого антикорупційного суду від 05 вересня 2022 року у справі № 991/1786/22. – URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106142336>.
75. Постанова від 14.12.2022 Апеляційної палати Вищого антикорупційного суду у справі № 991/366/22. – URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107897975>.

76. Постанова від 29.03.2023 Апеляційної палати Вищого антикорупційного суду у справі № 991/1786/22. – URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/110373906>.
77. Рішення Вищого антикорупційного суду від 18 жовтня 2022 року у справі № 991/2396/22. – URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106949017>.
78. Decision of case Arcuri and three others v. Italy, application № 52024/99. – URL: <https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=09000016806ebc9b>.
79. Decision of case Butler v. the United Kingdom № 41661/98 від 27 червня 2002 року. – URL: <https://www.judice.ro/wp-content/uploads/2015/08/BUTLER-v-THE-UK-ECHR-Decision-English.pdf>
80. Decision of case Of Dimitrovi V. Bulgaria *Application № 12655/09*. – URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22appno%22:%5B%2212655/09%22%22itemid%22:%5B%222001-152624%22%22%7D>}.
81. Decision of case Todorov v Bulgaria. – URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng-press?i=003-7078742-9570372>.
82. Judgment case of Rowe and Davis v. the united kingdom *Application № 28901/95*. – URL: <https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/docx/?library=ECHR&id=001-58496&filename=CASE%20OF%20ROWE%20AND%20DAVIS%20v.%20THE%20UNITED%20KINGDOM.docx&logEvent=False>.
83. Judgment case of Vermeulen v. Belgium, *Application № 19075/91*. – URL: <https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/pdf/?library=ECHR&id=001-57985&filename=001-57985.pdf>
84. Judgment case of Krcmar v. Czech Republic, *Application № 35376/97*. – URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B%22display%22:%5B%22%22languageisocode%22:%5B%22ENG%22%22%22itemid%22:%5B%222001-58608%22%22%7D>.
85. Judgment case of Clinique des Acacias and Others v. France, *Application № 65399/01*. – URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus#%7B%22display%22:%5B%22%22tabview%22:%5B%22related%22%22%22languageisocode%22:%5B%22FRE%22%22%22itemid%22:%5B%222001-111932%22%22%7D>.
86. Рішення від 21.02.1986 ЄСПЛ «Джеймс проти Сполученого королівства» за заявою № 8792/79 (ЄСПЛ) (James v United Kingdom App. № 8792/79 (ECHR 21 February 1986)). – URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_180#Text.
87. Вороніжський Я.В. Роль інституту визнання необґрунтованими активів у євроінтеграційних процесах. Міжнародна науково-практична конференція «Євроінтеграційні процеси в Україні: історичні, культурні, політико-правові та психологічні аспекти» м. Київ 12–13 квітня 2023 року опубліковано у матеріалах с. 128–132.
88. Рішення Вищого антикорупційного суду від 07.06.2023 у справі № 991/2175/23. – URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111481872>.
89. Постанова від 23.08.2023 Апеляційної палати Вищого антикорупційного суду у справі № 991/2175/23. – URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/113065042>.